

О.Л. Смаль

(Київ)

ПОХОДЖЕННЯ НАЗВ ІСТОРИЧНИХ СЛОБІДОК ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

КИЄВА

(матеріали до словника)

Історико-етимологічні дослідження мікротонімії лівого берега Києва заслуговують на особливу увагу, оскільки на сучасному етапі маємо незначну кількість праць (особливо історико-лінгвістичного напрямку), в яких зосереджується увага на вивченні лівобережної частини міста.

На початку ХХ ст. до складу Києва були включені землі лівобережної частини Дніпра навпроти міста (колишня Чернігівська губернія). Столиця поглинала колишні слобідки, села, урочища. Одні населені пункти зберегли своє найменування в мікротопонімах міста, інші залишили його тільки на сторінках рукописів, картах, в історичних розвідках науковців, у спогадах старожилів.

Предметом нашого вивчення є найменування історичних поселень на лівому березі Дніпра, до складу яких увійшов адміністративно-господарський термін *слобідка*. Пор. зауваження істориків і лінгвістів: «Через відкритість рельєфу місцевість поволі заселялась. Тут починають виникати слобідки (“свободи”), населення яких протягом кількох років повністю або частково звільнялось від податків і несення повинностей. В основному слобідки належали монастирям, яким було вигідно, щоб на їх території селились люди. А оскільки на Лівобережжі знаходились володіння Микільського, Печерського, Видубицького, Братського та Михайлівського Золотоверхого монастирів, і конкуренція серед них була велика, то кожен з них намагався дати поселенцям якомога більше привілеїв»¹.

У межах Східної Славії чимало поселень з адміністративно-господарським терміном *слобідка* (*слобода*), оскільки в період їх виникнення *слободи* – це широко розповсюджене і важливе явище Русі XII–XVI ст. І повною мірою значення цього явища може бути з’ясоване тільки за допомогою топоніміки поселень².

Як і *село*, слово *слобода* в XIV–XV ст. було полісемантичним, до того ж значення цих термінів були дуже близькими або майже співпадали. Хоча за даними історичної літератури, значення *слобода* все ж таки було специфічним, відрізнялося від семантики лексеми *село*, напр.: *слободи* – поселення, в яких власник надавав право підданам не платити певний строк повинності; тоді як *село* – земля і поселення на ній³. Пор. також: *слобода* < *слобода* «поселення в Київській Русі, на Україні і в Росії XI–XVIII ст., жителі яких тимчасово звільнялися від феодалських повинностей і податків; велике село, селище; відокремлена частина великого села» (СУМ IX, 365); «*слобідка* зі значенням “поселення на Україні в XVII–XVIII ст., жителі яких тимчасово звільнялися від феодалських повинностей, мали якісь пільги, привілеї, т. зв. ‘свободи’; село з жителями, які займаються ремеслами, працюють на підприємствах; відокремлена частина великого села” [С.Д. Бабишин]. У XX ст. такі назви отримували невеликі поселення., а також – при перейменуванні, за аналогією до існуючих навколо...»⁴.

Щодо походження і значення цього терміна, пор.: ‘слобода’ «есть испорченное *свобода*. Князь ‘ослобожал’, ‘освобождал’, т.е. разрешал, частному лицу или коллективу лиц ‘сесть’, т.е. поселиться, на участке пустой княжеской земли, заводитъ хозяйство, призывать к себе в слободу охочих вольных людей и ‘копить’ на князя слободу. Чтобы заселение пустых земель шло успешно, князь давал слобожанам различные привилегии и льготу в податях на 10, 15 и даже 20 лет. Эти привилегии определялись особой жалованной грамотой...»⁵. Апелятив *слобода* утворився шляхом дисиміляції *в – б > л – б* із *свобода*, тобто спочатку «поселение свободных земледельцев» (Фасмер III, 672). Воно існує в інших

східнослов'янських мовах, пор.: укр. *слобода* – *слобода*; зменш. *слобідка*, *слобідочка*, *слобідчина*; а також *слободити* – *освободить*; *слободний* – *свободный* (Грінченко IV, 152), блр. *слобода* – те саме (Фасмер III, 672). В інших слов'янських мовах невідоме. З часом семантичний зміст його змінюється. У документах XVII ст. воно виступає в одному значенні “пригородное селение, торгово-промышленное или специального назначения”. У сучасних східнослов'янських мовах як загальне найменування поселень не вживається⁶. У західнослов'янських країнах з аналогічною функцією виступали інші терміни, проте схожої семантики: *lehota* ‘полегшення’, ‘свобода’, *wola* ‘воля’, ‘свобода’⁷. Топоніми від апелятива *слобідка* – невелика слобода. Дослідники нараховують в Україні більше ста поселень, «назви яких пов'язані зі словом *слобода* чи *слобідка*. В.І. Ключевський виникнення перших слобод відносить до XII ст.⁸. У д.-р. писемних пам'ятках зустрічається слово *слободь*, що означало маєтково-юридичний стан особи на відміну від невільника. Згодом цей термін поширився і на поселення. У другій половині XVII ст., селяни-кріпаки, рятуючись від поневолення шляхетською Польщею, тікали до південних окраїн Росії, знаходячи там притулок. Вони засновували слободи – поселення, котрі одержували тимчасові пільги, за тодішньою укр. термінологією – *слободу* (*Слобідська Україна*). На Поділлі термін *слобода* з'явився в кінці XVII – на початку XVIII ст. після того, як було вигнано турків і татар. Поміщики, повертаючись до своїх маєтків, закликали й селян повертатися на свої місця, обіцяючи їм привілеї – свободу протягом кількох років» (Янко 325). Щодо київських лівобережних *слобідок*, то спочатку вони звільнялися від сплати податків, а пізніше – називаються за аналогією, як вільні від кріпосного права.

В актах XVI–XVII ст. слово *слобода* (*слобідка*) як правило є частиною складеного топонімного найменування. Назви склалися з ад'єктива та адміністративно-господарського терміна *слобода* (*слобідка*),

пор., київські мікротопоніми: *Воскресенська Слобідка, Кухмістерська Слобідка*⁹, *Микільська Слобідка, Передмостова Слобідка* та ін.

Микільська (*Никольская, Григорьевская (Григорієвська), Полукнязевская (Напівкнязівська)*), земля; *Микільська Слобідка, с.*, слобідка. Історична місцевість, колишнє селище у сучасному Дніпровському р-ні Києва. Відома з XV ст. як “земля напівкнязівська”¹⁰.

Назва – від Микільського монастиря, який придбав ці землі у міщанина Митька Григоровича у 1506 р.: игумень Лука приобрелъ для монастыря у Киевскаго мещанина Митька Григорьевича землю Григорьевскую за Днепромъ и озеро (Антонович № 21); під 1586 р.: листъ отъ Митка Григориевича мѣщанина вилднскаго свѣдательствующий продаж своей собствднной зѣмли прозивагмой Григориевской Игумену Киево Пустинно Николскаго монастыря... (Опись 8 зв.). З 1506 р. до XVIII ст. місцевість згадувалась під паралельною назвою “земля Григориевская”, пор. під 1725 р., 1730 р. та ін.: Григоридвской зѣмли; Чертежъ... росписание земель Николскаго монастира й ирочищъ за рекою днепромъ состоящихъ... Григориевской дарницкой и другихъ... (Опись 11, 15, 16). Щодо документа 1508 р. про придбання “земли Полукнязевской” від “толмача Солтана Албеева”, який деякі історики¹¹ репрезентують у працях про Микільську Слобідку, то історична місцевість у цьому записі є сучасні Бортничі: Купчѣй записъ отъ Солтана Албѣевича Толмача государскаго о проданѣй своей землѣ бортной Никольскому монастырю во вѣчность за днѣпромъ состоящѣй называемый полукняжевской, на которой нынѣ село Борничи состоитъ (Копии 94).

«Наприкінці XVIII ст. перейшла в казенну власність. У процесі реконструкції Чернігівського шляху і побудови Русанівського та Ланцюгового (1848–53) мостів через Дніпро Микільська сл. стрімко зростає, перетворюючись на робітниче та дачне селище.

У 1903–23 рр. була адміністративним центром Микільсько-Слобідської волості Остерського повіту Чернігівської губ. ... У складі Києва – від 1923 р. У 1930–50-і роки межі Микільської сл. помітно розширюються на північ, у 1950-і рр. на пн. околиці Микільської сл. розпочинається освоєння дачного селища Русанівські колективні сади. У 1960–70-і роки більшу частину Микільської сл. – між Русанівським каналом і пл. Луначарського – знесено, а на колишній території збудовано Лівобережний жилмасив. На жилмасиві Лівобережний прокладено вул. Микільсько-Слобідську (у 2002 р. реконструйовано).

Сучасні киевознавці стверджують, що Микільська сл. “простягається між Дніпром, Русанівськими садами, Петрівською залізницею і Русанівським каналом. Прилягає до місцевостей Воскресенка і Русанівка”¹². Зауважимо, що на території цієї слобідки «в 1766 р. була церква во імя Миколи Св., дер. школа, мал. буд. і 29 сел. дв., які належали Києво-Пустинно-Микільському монастирю» (Антонович № 187). *Микільська* церква тривалий час «залишалася тут єдиною примітною спорудою. У храмі брали шлюб у 1910 р. А. Ахматова та М. Гумільов... Церква пережила буремні 30-і рр., руйнування воєнного періоду, коли весною 1943 р. німці повністю спалили селище. Фатальним для пам’ятки став 1961 р., коли виконком Київської міської ради прийняв рішення № 1255 “Про зняття з реєстрації церковної общини руської православної церкви, закриття і знос молитовного будинку в селищі *Микільська Слобідка* Дарницького району м. Києва” (4 липня 1961 р.)»¹³.

Всі назви посесивного характеру, оскільки в різні періоди ця земля переходила від одного власника до іншого: *Григорьевская земля* – посесивна назва у формі патронімної, див. – міщанин Митько Григорович; а *Полукнязевская (Напівкнязівська)* земля і *Никольская (Микільська)* сл. – посесивні. Цікаво, що остання назва походить від назви монастиря *Пустинно-Миколаївського (Пустынно-Николаевского)*, але прикметник *Микільська (Никольская)* утворений від імені *Микола*, яке в українській

мові рідко вживається у формі *Миколай* (рід. *Никола*) < гр. особ. ім. Nikolaos < nikē ‘перемога’ і laos ‘народ, люди’ – переможець народів; кан. (Трійняк 229), тоді як у російській: «*Микола* – прост. к *Николай*; *Никола* – народная форма имени *Николай*» (Петровский 157, 166). Пор. також аналогічні прізвища: «*Никольский, Никольской*. Фамилии представителей духовенства, образованы от названия церкви в честь святого *Николая* (в просторечии *Николы*)» (Ганжина 338). Звертаємо увагу на те, що назва монастиря мотивована чоловічим іменем *Микола* (рос. *Николай*) й оформлена за аналогією до мікротопонімів на *-ївськ(ий)* (рос. *-евск(ий)*), хоча в літературі трапляється і другий варіант з неускладненим суфіксом *-ськ-*: *Пустинно-Микільський (Пустынно-Никольский)*.

Подібні топоніми широко представлені на території Східної Славії, і це говорить про шанування населенням святого Миколи, напр., тільки на території Києва: *Микільський* Полик, іст. місцевість; *Микільська* Борщагівка, кол. с.; *Микільська* слобідка, іст. місцевість; *Микільсько-Слобідська*, вул.; *Микільсько-Ботанічна*, вул. та ін.

Щодо назви “*Полукнязевская (Напівкнязівська) земля*”, то вона не трапляється в інших доступних нам писемних пам’ятках, крім розвідок істориків і подальших переказах києвознавців: «*Микільська* слобідка виникла на березі р. Чорторий, на землі *півкнязівській* (Княжичі – Бориспіль)» (Гузій 222). Сьогодні походження цього найменування вже має народну версію: земля належала одному з тих людей, про яких кажуть «з грязі та в князі». Тому більш реалістичною виглядає думка, що «князі, надаючи землю у тимчасове користування земянам, продовжували одночасно використовувати її для полювання»¹⁴, тобто вона залишалася власністю князя ще наполовину. Звідси і походить ця назва. В. Гузій, автор книги «Золота очеретина: Броварщина», вважає також, що ця слобідка Микільського монастиря мала ще назви *Печерська* (оскільки монастир знаходився на Печерську) і *Дубова* слобідка¹⁵, але в інших документах цю історичну місцевість так ніколи не згадують. Вірогідно, що першу назву –

Печерська – мала *Передмостова Слобідка*, оскільки розташовувалась навпроти Печерської лаври і на багатьох картах вони відмічені на одному місці тільки під різними найменуваннями (пор. карти і плани різних років)¹⁶. Дослідник міг сплутати ці місцевості, бо Русанівський міст сполучав 2 приміських поселення, 2 слобідки – *Передмостову* (в районі станції метро «Гідропарк») і *Микільську* (в районі станції «Лівобережна») (КВ).

Передмостова (*Предмостная, Передмістна, сл., Венеція*), сл. Поселення, історична місцевість, яку сьогодні можна локалізувати у сучасному Дніпровському р-ні Києва. Виникла наприкінці XVIII ст.: «Існувала на о. Венеціанському обабіч Чернігівської дороги (тепер просп. Броварський). Крім основного русла Дніпра, була оточена протоками Чорторий, Венеціанською та затокою Русанівською. Межує з островами Трухановим (через Чорторий) і Долобецьким (через Венеціанську протоку), Місцевостями Микільська слобідка і Русанівська (через Русанівську затоку). Місцевість сполучена з правим берегом Дніпра мостом Метро, з лівим – Русанівським мостом»¹⁷. Назва *Передмістна* відома з середини XIX ст., коли слобідка у 1853 р. була сполучена з київським правобережжям Ланцюговим (Миколаївським) мостом. Локативна назва: вказує на місцезнаходження об'єкта. Історики і києвознавці стверджують, що у деяких джерелах XIX ст. слобідка фігурувала як *Берегова, Мостова*: «Коли вся “кирпичовська” земля була забудована, орендарі стали селитися на землях селян Микільської Слобідки. Селище швидко розрослося і вважалося частиною Микільської Слобідки, керувалося її сільськими органами самоврядування. Так виникло *селище Мостова*, чи *Берегова Слобідка* (пізніша назва – *Передмостова Слобідка*)»¹⁸. Первісно прилягала до лівого берега Дніпра, звідси і походження найменування *Берегова; Мостова* – також локативна.

Внаслідок сильних повеней 1877 р. і 1882 р. місцевість, де розташовувалася слобідка, перетворилася на острів. З початку XX ст. у

поселення з'явилася неофіційна народна назва “*Венеція*”, а острів, на якому вона знаходилася, здобув назву *Венеціанський*¹⁹. Це приклад метонімії в топонімії: перенесення назви з одного об'єкта на інший.

Знищена німецькими окупантами навесні 1943 р. У повоєнний час о. Венеція перетворений на зону відпочинку, у 1965–68 роки на ньому влаштовано Гідропарк (парк Центральний)²⁰, через який з 1965 р. проходить Святошинсько-Броварська лінія метрополітену, Броварський просп. (Вул. Києва 278), а в 1966 р. – парковий місток через Венеціанську протоку, що з'єднав Венеціанський і Долобецький острови в єдину паркову зону. У 1918–19 рр. на базі Передмістної сл. існував Слобідський р-н.²¹

Щодо префіксів, які називають місце перед тим, що назване мотивуючим словом, то вони поодинокі в українській ойконімії, пор. назви на *перед-*: *Передбір'я* (Лв), *Передмістне* (Крм), *Передмістя* (Тр), *Передущельне* (Крм)²².

Печерська, сл., **Приміська** (*Пригородная*), сл.

На всіх картах і планах ХІХ – початку ХХ ст.²³ ці назви зафіксовані на тому місці, де можна локалізувати *Передмостову Слобідку*. Це дає підстави вважати, що *Передмостова* мала ще декілька паралельних найменувань (про походження *Печерської* див. вище). Щодо другої назви, то «українські топоніми з префіксом *при-* називають територію, яка прилягає до того, що іменується мотивуючою частиною деривата: *Привокзальне* (См, Хрк), *Придеснянське* (Чрг), *Придніпровське* (Днп, Зп, Хрс, Чрк) та под. [АТУ–1987]»²⁴.

Отже, “прозорі” назви можуть мати ще багато цікавих історичних і лінгвістичних таємниць, у вирішенні яких ще неможливо поставити остаточної крапки.

¹ *Архипова С.* Територіальний розвиток Київського лівобережжя в ХХ ст. // Регіональна історія України. К., 2011. Випуск 5. С.225–226.

² *Веселовский С.В.* Топонимика на службе у истории // Исторические записки. М., 1945. Вып. 17. С. 49.

- ³ Див.: *Дорошек В.М., Гузенко М.Г.* Дарниця: минуле і сьогодення // <http://h154.212-1-94.ukrpack.net/ms1.pdf>. С. 8; *Чайкина Ю.И.* История лексики Вологодской земли (Белозерье и Заволочье). ВГПУ, 2005. С. 45–47, 61, 68.
- ⁴ *Торчинська Н.М., Торчинський М.М.* Словник власних географічних назв Хмельницької області. Хмельницький, 2008. С. 419.
- ⁵ *Веселовский С.В.* Топонимика на службе у истории // Исторические записки. М., 1945. Вып. 17. С. 48, 49.
- ⁶ *Чайкина Ю.И.* История лексики Вологодской земли (Белозерье и Заволочье). ВГПУ, 2005. С. 45–46.
- ⁷ *Скляренко О., Скляренко О.* Типологічна ономастика: [монографія]: у 5 кн. Книга перша: Лексико-семантичні особливості онімного простору. Одеса, 2012. С. 126.
- ⁸ *Ключевский В.И.* Курс русской истории. М., 1956. Т. 6. С. 247–248.
- ⁹ Про походження мікротопонімів Воскресенська і Кухмістерська сл. див. у статті: *Смаль О.Л.* Назви історичних слобідок Лівобережжя м. Києва // Функціональна лінгвістика / науч. ред. А.Н. Рудяков. Симферополь, 2013. № 5. С. 381–384.
- ¹⁰ *Пономаренко Л., Різник О.* Київ. Короткий топонімічний довідник. Довідкове видання. К., 2003. С. 63.
- ¹¹ *Клепатский П.Г.* Очерки по истории Киевской земли: Литовский период. Одесса, 1912. Т. I. С. 374; *Рибаков М.О.* Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. К., 1997. С. 148.
- ¹² *Пономаренко Л., Різник О.* Зазнач. праця. С. 63.
- ¹³ *Третьяк К.О.* Київ: Путівник по зруйнованому місту. К., 1998. С. 135–136.
- ¹⁴ *Дорошек В.М., Гузенко М.Г.* Дарниця: минуле і сьогодення // <http://h154.212-1-94.ukrpack.net/ms1.pdf>. С.18.
- ¹⁵ Детальніше про аналогічні назви див.: *Смаль О.Л.* Деякі мікротопоніми Києва та їх еквіваленти на східнослов'янському ґрунті // Надз'янення проблеми лексикології і анамастыкі славянських моў / Адк. рэд.:А.В. Солахаў, В.В. Шур. Мазыр, 2006. С. 190–192.
- ¹⁶ Див.: Планы участков р. Днепра у г. Киева и его окрестностей и местности, прилегающей к реке. ЦГИАК Украины. Ф. № 692. Оп. № 1. Д. № 6965. 1907–1910; Участок р. Днепра у г. Киева / Сост. по изысканиям 1913–1914 гг.; План м. Києва з околицями // Київ: Провідник / За ред. Ф. Ернста. К., 1930. НБУВ. Відділ картографії.
- ¹⁷ *Пономаренко Л., Різник О.* Зазнач. праця. С. 75–76.
- ¹⁸ Див.: *Рибаков М.О.* Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. К., 1997. С.149; *Пономаренко Л., Різник О.* Київ. Короткий топонімічний довідник. Довідкове

видання. К., 2003. С. 76; *Анисимов А.* Киев тепер и прежде // <http://www.interesniy.kiev.ua/old/architecture/rayoni/bereg>.

¹⁹ *Пономаренко Л., Різник О.* Там само. С. 76.

²⁰ *Пономаренко Л., Різник О.* Там само. С. 76.

²¹ *Пономаренко Л., Різник О.* Там само. С. 76.

²² *Скляренко О., Скляренко О.* Типологічна ономастика: [монографія]: у 5 кн. Книга друга: Ономастичний словотвір у типологічному ракурсі. Одеса, 2013. С. 203.

²³ Див. документи відділу картографії НБУВ: План г. Киева с окрестностями снят топографами, состоящими при Штабе войск Киевского военного округа 1871–1873 гг. Б. м., 1912; План участка р. Днепра у г. Киева с промером глубин / Сост. по съёмкам 1907–1910 гг. К., Б. г.; План г. Киева. М., 1936 і ЦДІАК України: План г. Киева с окрестностями. 1903. Ф. № 693. Оп. № 1. Д. №. 687 та ін.

²⁴ *Скляренко О., Скляренко О.* Типологічна ономастика: [монографія]: у 5 кн. Книга друга: Ономастичний словотвір у типологічному ракурсі. Одеса, 2013. С. 204.

Скорочення

Антонович	– <i>Антонович В.Б.</i> Матеріали для історично-географічного словника зібрані В. Антоновичем – виписки з різних джерел про населені пункти. НБУВ. Ін-т рукоп. Шифр I, 8165. Ч. 1; Шифр I 8200.
Вул. Києва	– Вулиці Києва. Довідник / Під ред. А.В. Кудрицького. К., 1995.
Ганжина	– <i>Ганжина И.М.</i> Словарь современных русских фамилий. М., 2001.
Грінченко	– Словарь української мови / Упоряд. з дод. влас. мат. Б.Д. Грінченко. К., 1997. Т.І–ІV.
Гузій	– <i>Гузій В.</i> Золота очеретина: Броварщина. Історико-краєзнавчі нариси. Броварі, 1997.
КВ	– Киевские ведомости. 1998. Подборку «Архивариуса» подготовил М. Кальницкий.
Копии	– Копии описей грамот, крепостей на села, принадлежащие разным монастырям. НБУВ. Ін-т рукоп. Шифр № 94 (70) Щегл.
Опись	– Опись крепостям и другим документам на имения Киево-Пустынно-Николаевскому монастырю. НБУВ. Ін-т рукоп. Шифр I, 3951.

- Петровский – *Петровский Н.А.* Словарь русских личных имён. М., 1966.
- СУМ – Словник української мови: в 11 т. / Голова ред. кол. І.К. Білодід. К., 1970–1980.
- Трійняк – *Трійняк І.І.* Словник українських імен. К., 2005.
- Фасмер – *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. М., 1986–1988. Т.І–IV.
- Янко – *Янко М.Т.* Топонімічний словник України: Словник-довідник. К., 1998.